

# KUTBÜDDÎN ŞÎRÂZÎ'NİN DÜRRETÜ'T-TÂC'INDA İKÂ'Î DAİRELER

AHMET ÇAKIR\*

## Circles of Rhythm in Durra al-Taj by Qutbuddin Shirazi

**Abstract:** This paper analyzes rhythms as defined in Durra al-Taj by Qutbuddin Shirazi and attempts to determine their status and significance in Turkish Music. It seems that the rhythms in this work have been received partly from the Works of al-Kindi, al-Farabi, Urmawi, and reflects also another rhythms already known in the time of Shirazi. We can consider him to be a scholar conveying both tradition of music and inventing some ideas of music.

**Key Words:** Shirazi, circles of rhythms, naqra, order of rhythm



\* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Türk Din Müsikisi ABD [ahmetc@omu.edu.tr].

**Öz:** Bu makalede Kutbüddîn Şîrâzî'nin *Dürretü't-Tac li Ğurreti'd-Dibâc* adlı eserinde yer alan usuller incelenmiş ve Şîrâzî'nin bu bağlamda Türk müziğindeki yeri ve müziğe katkısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Onun ele aldığı usullerden bir kısmının ilk defa Kindî, bir kısmının Fârâbî, bir kısmının da Urmevî'de inceleme konusu edildiği, bir kısmının da kendi döneminde var olan, ancak kimin icad ettiği bilinmeyen usuller olduğu görülmüştür. Şîrâzî'yi, Kindî'den başlayarak dönemine kadar usullerin yanı sıra, döneminde de var olan usulleri eserine alarak bir geleneğin temsilcisi olma görüntüsünün yanında, müziğin gelişimine katkı sunma çabası içinde olan bir kişi olarak değerlendirmek mümkündür.

**Anahtar Sözcükler:** Şîrâzî, ikâ'î daireler, nakra, usûl tertibi.



## Giriş

Türk müziği teorisinin en önemli ve öncü isimlerinden olan Safiyyüddîn Abdülmümin Urmevî (ö.1294)'nin *Kitâbü'l-Edvâr* ve *Risâletü'ş-Şerefiyye* adlı eserlerinden sonra bu alanda yazılmış, önemli isimlerden Kutbüddîn Şîrâzî'nin *Dürretü't-Tac li Ğurreti'd-Dibâc* adlı eserinin geldiğini söyleyebiliriz.

Biz bu çalışmamızda 1236 Şîrâz'da doğan ve 1311'de Tebriz'de ölen Şîrâzî'nin mantık, felsefe, tabîî ilimler, geometri, astronomi, mûsikî ve ilâhî ilimleri içeren *Dürretü't-Tac*'ının<sup>1</sup> müzikle ilgili bölümündeki usûller konusunu ele alacağız.

Şîrâzî, Fârâbî (ö.950)'ye atıfta bulunarak ikâ'î<sup>2</sup> "sınırı ve oranı belirlenmiş bir zamanı nağme üzerine aktarmaktır"<sup>3</sup> şeklinde tarif etmeye

<sup>1</sup> Şîrâzî hakkında daha geniş bilgi için bkz. Azmi Şerbetli, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 26, Ankara 2002, ss. 487-489.

<sup>2</sup> Fârâbî'nin tarifi için bkz. Ebî Nasr Muhammed b. Muhammed Tarhân el-Fârâbî, *Kitâbü Mûsikîyyi'l-Kebîr*, (şerh ve thk. Ğattâs Abdülmelik Haşebe), Kahire tsz., s. 436.

<sup>3</sup> Kutbüddîn Şîrâzî, *Dürretü't-Tac li Ğurreti'd-Dibâc*, Köprülü Kütüphanesi Yazmaları, No: 867, vr. 199a.

çalışmıştır. Aynı zamanda Urmevî'nin *Şerefiyye*'sine atıfta bulunarak<sup>4</sup> da ikâ'ı "bir oranla miktarı sınırlanmış zamanların kendisinde bulunduğu vuruşlar topluluğudur"<sup>5</sup> şeklinde tarif etmektedir.

Bu tariflerden nakra ve zaman konusunda bir tarif tercihinde bulunmamış görünen Şîrâzî, eserinin ilerleyen satırlarında "melodilerin içinde temel unsur olarak bulunan zamanın aynı zamanda nakra olarak da isimlendirildiği"nden bahsederek<sup>6</sup> bu iki kavramın aynı anlama geldiğini belirtmiş bulunmaktadır. Bu nedenle Urmevî'de nakra, vuruş anlamında iken, Şîrâzî bu kavrama farklı bir anlam yüklemiştir. Dâire adını verdiği usûllerinin zamanını belirtirken de nakra<sup>7</sup> kavramını kullanması kendi tarifini teyit eden bir durumdur.

Şîrâzî ikâ'ın temel unsurları arasında sadece sebab-i hafif, veted-i mecmû' ve fâsıla-i suğrâyı kullanmayı tercih etmiştir. Bunların karşılığı zamanlar ise şu şekildedir:

Sebeb-i hafif: Ten (2 zamanlı)

Veted-i mecmû': Tenen (3 zamanlı)

Fâsıla-i suğrâ: Tenenen (4 zamanlı)

Bu çalışmamızda Şîrâzî'nin ele aldığı usûlleri incelerken usûl yerine "ikâ'î dâire" kavramını ve böyle bir başlığı kullanmamızın nedeni "maksalsal dizi" anlamına da gelen "devir" kelimesiyle usûl yerine kullanılan "dâire" kelimesinin karıştırılmaması içindir. Yukarıda belirtildiği gibi Şîrâzî'nin usûl yerine "dâire" kavramını tercih etmesi bizim böyle bir başlık kullanmamıza yol açmıştır.

<sup>4</sup> Bu kavramın tarifi için bkz. Safiyyüddin Abdü'l-Mü'min b. Yusuf b. Fâhir el-Urmevî, *er-Riâletü'ş-Şerefiyye fî Nisbeti't-Te'lifiyye* (şerh ve thk. el-Bâhis el-Hâc Hâşim Muhammed er-Receb), Dâru'r-Reşid, Bağdat 1982, s. 189.

<sup>5</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 199a.

<sup>6</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 199a.

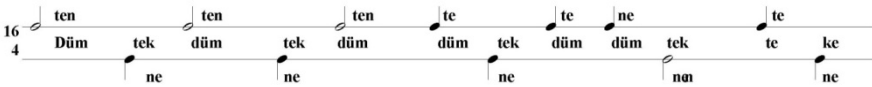
<sup>7</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200a, 200b.

Şîrâzî usûllerin (îkâ'î dâire) yapısını ortaya koyarken hem sebep, vete gibi düzüm/kalıplardan faydalanmış hem de bunlara karşılık gelebilecek vezinleri kullanmayı tercih etmiştir. Biz bu verileri kullanarak *Dürretü't-Tâc*'da yer alan usûllerin yapısını tartışmaya ve günümüz açısından bunların bir değerinin olup olmadığını ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yaparken aynı zamanda amacımız, ele alınan usûllerin ne zamandan itibaren kullanılmaya başlandığını ve bunların müzik geleneği içerisinde yerlerinin ne olduğunu, herhangi bir değişim yaşayıp yaşamadıklarını ve Şîrâzî'nin bu alanda müziğe katkısını da tespit etmek olacaktır.

Şimdi, Şîrâzî'nin eserinde yer verdiği usûlleri sırasıyla inceleyebiliriz.

1- Dâire-i Sakîl-i Evvel: 16 zamanlı bir usûldür. İki vete-i mecmû', bir fâsıla-i suğrâ, bir sebep-i hafîf ve bir fâsıla-i suğrâ'dan meydana gelmiştir. Vezni ise *me fâ 'i lün, fe 'i lün, müf te 'i lün*'dür.<sup>8</sup> Şîrâzî'nin verdiği îkâ' unsurlarına göre bu usûlün açılımı şu şekildedir: *Tenen, tenen, tenenen, ten, tenenen*.

Suphi Ezgi bu tertipteki *tenen*'leri *tenne*'ye, *tenenen*'i *ten tene*'ye ve son altı zamanlı iki kalıp olan *ten tenenen*'i *tenenen tene*'ye dönüştürdüğümüzde günümüzdeki Nîm Berefşân usûlünün meydana getirilebileceğini aşağıdaki örnekle göstermiştir:<sup>9</sup>



Sakîl-i Evvel isimli bir usûlün ilk örneği Kindî'de görülmektedir. Kindî (ö.866) bu usûlü 5 zamanlı bir yapıyla tarif etmiştir.<sup>10</sup> Safiyyüddîn Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*'ında bu usûlü Şîrâzî'nin aynı isim ve tertibiyle 16

<sup>8</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200a.

<sup>9</sup> Suphi Ezgi, *Nazarî, Amelî Türk Müsîkisi*, C.V, İstanbul 1953, s. 286.

<sup>10</sup> Ahmet Hakkı Turabi, *Kindî'nin Müsîkî Risâleleri* (Marmara Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996, s. 80, 81.

zamanlı olarak açıklarken<sup>11</sup> *Risâletü'ş-Şerefiyye*'de *me fâ 'i lâ tün* vezniyle 8 zamanlı bir tertiple göstermektedir.<sup>12</sup>

Merâğî (ö1435)<sup>13</sup> ve Lâdikli (ö.1494?)<sup>14</sup> Şîrâzî gibi aynı isim ve tertiple, Alişah (ö1500) ise aynı tertip fakat Verâşân ismiyle<sup>15</sup> bu yapıdaki usûlü ele almışlardır.

2- Dâire-i Sakîl-i Sâni: 8 zamanlı bu usûl veted-i mecmû' ve bir sebeb-i hafîf'ten meydana gelmektedir. Vezni ise *me fâ 'i lâ tün*'dür.<sup>16</sup> Şîrâzî'nin bu tertibinin açılımı ise şu şekildedir: *Tenen, tenen, ten*.

8 zamanlı bu tertibi günümüz darblarına çevirmeye çalıştığımızda Düyek usûlünün yapısını elde etmemiz mümkün görünmektedir. Bu tertibi şu şekilde göstermemiz mümkündür:



Kindî'nin de bu isimde bir usûl ele aldığı anlaşılırken o, bu usûlü 7 zamanlı olarak tarif etmiştir.<sup>17</sup>

Urmevî,<sup>18</sup> Merâğî,<sup>19</sup> Lâdikli<sup>20</sup> aynı isimdeki usûlü 16 zamanlı olarak ele alırken Şîrâzî'nin tertibini iki defa tekrar etmiştir. Urmevî'nin, *Şerefiy-*

<sup>11</sup> Safiyyüddîn Abdülmü'min el-Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3653/1, vr. 39a-39b.

<sup>12</sup> Urmevî, *er-Risâletü'ş-Şerefiyye fî Nisbeti't-Te'lifiyye*, s. 204.

<sup>13</sup> Abdülkâdir b. Gaybî Hafız Merâğî, *Makâsidü'l-Elhân* (thk. Takî Bîniş), Tahran 1977, s. 91.

<sup>14</sup> Muhammed b. Abdülhamid el-Lâzîkî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, (şerh ve thk. el-Hâc Hâşim Muhammed er-Receb), Kuveyt 1987, s. 229.

<sup>15</sup> Alişah b. Hacı Büke, *Mukaddimetü'l-Usûl*, İstanbul Ün. Eski Eserler Kütüphanesi, Farsça Yazmalar, No: 1097, vr. 81a.

<sup>16</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200a.

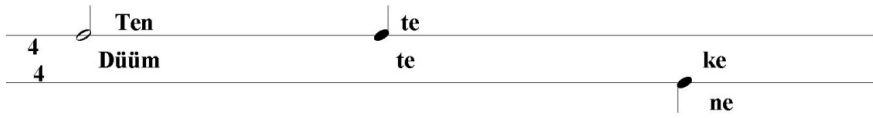
<sup>17</sup> Turabî, *Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 80, 81.

<sup>18</sup> Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, vr. 40b, 41a.

<sup>19</sup> Abdülkadir b. Gaybî el-Hafız el-Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân* (thk. Takî Bîniş), Tahran 1987, s. 217.

ye’de Sakîl-i Evvel adıyla verdiği usûlün yapısının<sup>21</sup> Şîrâzî’nin Sakîl-i Sâni’si ile benzeştiği görülmektedir. Alişah ise Şîrâzî ile aynı isim, tertip ve vezinle bu usûlü açıklamıştır.<sup>22</sup>

3- Dâire-i Hafîf-i Sakîl: Bir fâsıla-i suğrâ’dan oluşan ve vezni *fe ‘i lün* olan 4 zamanlı<sup>23</sup> bir usûldür. Bu yapı *tenenen* ile gösterilebilir. Bu tertibi *ten, tene*’ye dönüştürdüğümüzde günümüzde Sofyan adıyla bilinen usûlü elde etmemiz mümkündür. *Ten, tene* yapısıyla meydana gelebilecek olan Sofyan’ı şu şekilde gösterebiliriz:



82

OMÜİFD

Bu isimde bir usûl Kindî’de 7 zamanlı bir yapıyla<sup>24</sup> ilk olarak karşımıza çıkarken Urmevî’de bu isimde bir usûl 16 zamanlı olarak,<sup>25</sup> Merâğî,<sup>26</sup> Alişah<sup>27</sup> de bu isimdeki usûl, bir sebab-i hafîf ve bir sebab-i sakîl’den oluşan 4 zamanlı olarak ele alınmıştır. Lâdikli ise bu isimdeki usûlü bir sebab-i hafîf, üç fâsıla-i suğrâ ve bir sebab-i hafîf’den oluşan 16 zamanlı bir usûl olarak tarif etmiştir.<sup>28</sup>

4- Dâire-i Remel: Bir sebab-i hafîf, bir fâsıla-i suğrâ, bir sebab-i hafîf, bir fâsıla-i suğrâ’dan oluşan 12 zamanlı bir usûldür. Vezni *müf te’i lâ tün, fe ‘i lün* şeklindedir.<sup>29</sup> Bu tertibin açılımı şu şekilde gösterilebilir: *Ten, tene-*

<sup>20</sup> Lâzikî, *er-Risâletü’l-Fethiyye*, s. 232.

<sup>21</sup> Urmevî, *er-Risâletü’ş-Şerefiyye fi Nisbeti’t-Te’lifîyye*, s. 204.

<sup>22</sup> Alişah, *Mukaddimetü’l-Usûl*, vr. 37a.

<sup>23</sup> Şîrâzî, *Dürretü’t-Tâc*, vr. 200a.

<sup>24</sup> Turabi, *Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, s. 80, 81.

<sup>25</sup> Urmevî, *Kitâbü’l-Edvâr*, vr. 40b, 42a.

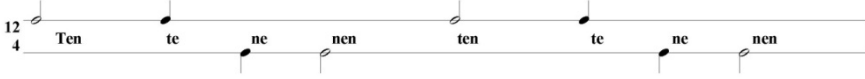
<sup>26</sup> Merâğî, *Câmi’u’l-Elhân*, s.218.

<sup>27</sup> Bkz. Alişah, *Mukaddimetü’l-Usûl*, vr. 37a.

<sup>28</sup> Lâzikî, *er-Risâletü’l-Fethiyye*, s. 233.

<sup>29</sup> Şîrâzî, *Dürretü’t-Tâc*, vr. 200a.

*nen, ten, tenenen*. Bu tertibi günümüzde kullanılan darb sistemine göre şekillendirmeye çalıştığımızda aşağıdaki yapı ortaya çıkabilmektedir:



Bu yapıya baktığımızda bunun günümüzde bilinen 12 zamanlı usûllerle bir benzerliğinin olmadığı anlaşılmaktadır.<sup>30</sup> Ancak bu tertibin birinci fâsıla-i suğrâ'sını iki sebab-i hafif'e dönüştürdüğümüzde günümüzde kullanılan Sengin Semâî usûlünü elde etmemiz mümkündür. Suphi Ezgi de böyle bir tertibin Yürük Semâî'nin birinci mertebesi şeklinde yazılıp Sengin Semâî olabileceğini ifade etmiştir.<sup>31</sup> Bu durumda bunun yapısını şu şekilde göstermemiz mümkündür:



Kindî, Remel'i 5 zamanlı bir yapıyla ifade ederken 12 zamanlı başka bir usûl tertip de ele almamıştır.<sup>32</sup> Urmevî altı sebab'den oluşan 12 zamanlı bir Remel tertibi verirken,<sup>33</sup> Merâğî üç fâsıla-i suğrâ'dan oluşan 12 zamanlı Remel'e yer vermektedir.<sup>34</sup> Alişah, Remel'in dört sebab ve bir fâsıla'dan oluşan 12 zamanlı olduğunu belirtirken<sup>35</sup> Lâdikli'nin ise bu konuda Şîrâzî ile aynı tertip üzerinde birleştikleri anlaşılmaktadır.<sup>36</sup>

5- Dâire-i Hafif-i Remel: Şîrâzî bu usûlün 6 zamanlı olduğunu belirtirken tertibini Remel'in yarısı olarak açıklamıştır. Vezni ise *müf te 'i*

<sup>30</sup> Günümüzde kullanılan 12 zamanlı usûller için bkz. İsmail Hakkı Özkan, *Türk Müsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 678-689.

<sup>31</sup> Bunun için bkz. Ezgi, *Nazarî, Amelî Türk Müsikîsi*, C.V, s. 288.

<sup>32</sup> Bunun için bkz. Turabi, *Kindî'nin Müsikî Risâleleri*, s. 80, 81.

<sup>33</sup> Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, vr. 44a.

<sup>34</sup> Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 230.

<sup>35</sup> Alişah, *Mukaddimetü'l-Usûl*, vr. 38b, 39a.

<sup>36</sup> Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 236.

*lün'*dür.<sup>37</sup> Şîrâzî'nin tarifinden hareketle Remel tertibinin yarısını ele aldığımızda bir sebab-i hafîf, bir fâsıla-i suğrâ'dan meydana gelmiş olan Hafîf-i Remel'den söz etmemiz mümkündür. Bu ise *ten*, *tenenen* şeklinde gösterilebilir. Bu tertibin *tenenen* unsurunu *ten*, *ten* şekline dönüştürdüğümüzde bu yeni yapıdan günümüzde kullanılan Semâî usûlünün yapısı meydana gelmiş olacaktır. Zaten Şîrâzî'nin, üç sebab-i hafîf'ten oluşan böyle bir tertibe isim vermeden, ancak 6 zamanlı olduğunu belirterek usûl konularının sonunda yer verdiği<sup>38</sup> anlaşılmaktadır. Bu yapıyı ise şu şekilde gösterebiliriz:



Kindî, Hafîf-i Remel adıyla 3 zamanlı bir usûlden bahsetmektedir.

84

OMÜİFD

Turabi, bu usûlün yapısını günümüzde kullanılan Semâî usûlü şeklinde göstermiştir.<sup>39</sup> Urmevî,<sup>40</sup> Alişah<sup>41</sup> Şîrâzî gibi *müf te 'i lün* vezni ile bu usûlü ifade ederken, Merâğî<sup>42</sup> ve Lâdikli<sup>43</sup> 10 zamanlı ve *ten*, *tenen*, *ten*, *tenen* şeklinde bir tertiple açıklamaktadır.

6- Dâire-i Hezec: 3 zamanlı ve veted-i mecmû' kullanılarak meydana gelmiş bir usûldür.<sup>44</sup> Şîrâzî, Hafîf-i Remel'e eşit olan bir Hezec'in daha bulunduğunu ifade ederek<sup>45</sup> günümüzde kullanılan Semâî usûlünün birinci ve ikinci mertebeleriyle kullanılabileceği ihtimalini dile getirmeye çalışmıştır. Ancak birinci mertebeye Semâî usûlünün yapısını elde etmek için *tenen* kalıbının kapalı hecesini iki açık heceye dönüştürmemiz gerekmektedir. Bu durumda *tenene* şeklinde üç hece meydana gelecek ve

<sup>37</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200a.

<sup>38</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

<sup>39</sup> Turabi, *Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 80, 81.

<sup>40</sup> Urmevî, *er-Risâletü'ş-Şerefiyye fî Nisbeti't-Te'lifiyye*, s. 207.

<sup>41</sup> Alişah, *Mukaddimetü'l-Usûl*, vr. 81b.

<sup>42</sup> Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 231.

<sup>43</sup> Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 235.

<sup>44</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200a.

<sup>45</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200a.

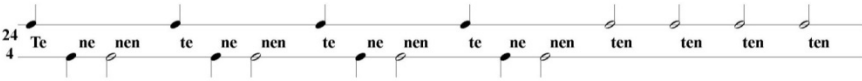


her hece bir darbın karşılığı olabileceğinden Semâî usûlü de ortaya çıkmış olacaktır. Bu durumda bu usûlü şu şekilde gösterebilmek mümkündür:



Kindî'de bu isimde fakat 6 zamanlı bir usûlün varlığı söz konusudur.<sup>46</sup> Urmevî'ye göre 12 zamanlı ve *tenenen, tenen, tenen, ten*<sup>47</sup> tertibinden oluşan bir usûldür. Merâğî ise erbab-ı amele göre 10 ve 6 zamanlı iki Hezec'in var olduğunu dile getirmektedir.<sup>48</sup> Bunlardan ikincisi bir fâsıla-i suğrâ, bir sebab-i hafif'ten meydana gelmiş olup bu yapıdan yine günümüzde kullanılan Semâî usûlünü meydana getirmek mümkündür. Alişah ve Lâdikli bir Hezec tertibine yer vermezken her ikisi de Hezec-i Sağır ve Hezec-i Kebîr'den bahsederek Şîrâzî'den farklı bir yol izlemişlerdir.<sup>49</sup>

7- Dâire-i Sakîl-i Remel: Dört fâsıla-i suğrâ ve dört sebab-i hafif'ten meydana gelen 24 zamanlı bir tertibe sahiptir. Vezni ise dört *fe 'i lâ tün'*dür.<sup>50</sup> Bu tertibin açılımı şu şekildedir: *Tenenen, tenenen, tenenen, tenenen, ten, ten, ten, ten*. Günümüz darblarına göre bu tertibi göstermeye çalıştığımızda ise şöyle bir yapı ortaya çıkmaktadır:



Bu tertipten günümüzde 24 zamanlı olarak kullanılan Çember ve Nîm Sakîl usûllerinden herhangi birinin yapısını oluşturmak oldukça zor görünmektedir.<sup>51</sup>

<sup>46</sup> Turabi, *Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 80, 81.

<sup>47</sup> Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, vr. 44b.

<sup>48</sup> Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 231.

<sup>49</sup> Alişah, *Mukaddimetü'l-Usûl*, vr. 38b; Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 235, 236.

<sup>50</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

<sup>51</sup> Bu usûller için bkz. Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri*, ss. 731-740.

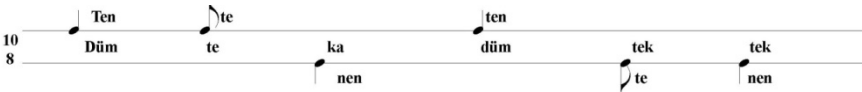
İsim olarak Fârâbî’de iki defa tekrar eden 3/2’lik bir yapıyla karşılaştığımız bu usûlün<sup>52</sup> Şîrâzî’nin tertibiyle hiç ilgisinin olmadığı görülmektedir. Urmevî’ye göre on iki sebep (sebeb-i hafîf)’ten,<sup>53</sup> Merâğî ve Lâdikî’ye göre iki fâsıla-i suğrâ altı sebep-i hafîf ve bir fâsıla-i suğrâ’dan<sup>54</sup> meydana gelmiş bu tertipler yine 24 zamanlı olarak karşımıza çıkmaktadır.

8- Dâire-i Hafîf-i Remel (Başka Bir Hafîf-i Remel): Şîrâzî’nin, Sakîl-i Remel ve Hezec dâirelerinden önce aynı isimle bir dâire tertibine yer vermesine rağmen adı geçen dâirelerden sonra farklı bir tertip ve farklı bir zamanla tekrar Hafîf-i Remel usûlünü ele aldığı görülmektedir. Bu, iki tane sebep-i hafîf ve veted-i mecmû’ dan oluşan *fâ ‘i lün, fâ ‘i lün* vezinli ve 10 zamanlı bir usûldür.<sup>55</sup> Bu tertibin açılımını şu şekilde göstermek mümkündür: *Ten, tenen, ten, tenen.*

86

OMÜİFD

Ezgi, bu tertibin günümüzde kullanılan Aksak Semâî usûlü mahiyetinde olduğunu<sup>56</sup> belirtse de bu tertibin yapısı daha çok Aksak Semâî Evferi’ne uygun düşmektedir. Meydana gelecek olan Aksak Semâî Evferi yapısını şu şekilde göstermemiz mümkündür:



Kindî’de adı geçen Hafîf-i Remel 3 zamanlı ve üç nakralı (vuruşlu) bir usûl iken,<sup>57</sup> Urmevî, Şîrâzî’nin verdiği tertibe Muzâaf Remel adını vermektedir.<sup>58</sup> Urmevî’nin Hafîf-i Remel’i ise 6 zamanlı ve *müf te ‘i lün*

<sup>52</sup> Bkz. İsmail Rızvanoğlu, *Fârâbî’de İkâ’ Teorisi* (Mar. Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 92.

<sup>53</sup> Urmevî, *Kitâbü’l-Edvâr*, vr. 43b.

<sup>54</sup> Merâğî, *Câmi’u’l-Elhân*, s. 219; Lâzikî, *er-Risâletü’l-Fethiyye*, s. 234.

<sup>55</sup> Şîrâzî, *Dürretü’l-Tâc*, vr. 200b.

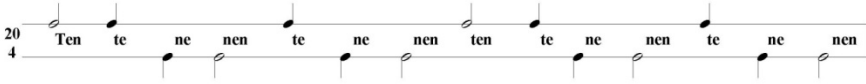
<sup>56</sup> Ezgi, *Nazarî, Amelî Türk Mûsikîsi*, C.V, s. 282.

<sup>57</sup> Turabî, *Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, s. 80, 81.

<sup>58</sup> Urmevî, *Kitâbü’l-Edvâr*, vr. 44b.

vezninden oluşmaktadır.<sup>59</sup> Merâğî,<sup>60</sup> Lâdikli bu isimle aynı tertibi, Alişah ise Türkî-i Serî' adı altında Şîrâzî'nin tertibinin aynısını<sup>61</sup> incelemişlerdir.

9- Dâire-i Fahtî: 20 zamanlıdır. Bir sebab-i hafîf, iki fâsıla-i suğrâ, bir sebab (sebeb-i hafîf) ve iki fâsıla (fâsıla-i suğrâ)'dan meydana gelmiştir. Vezni ise, iki müfte 'i lün fe 'i lün'dür. Bu devir eski Farşılara aittir.<sup>62</sup> Bu tertibin açılımı *ten, tenenen, tenenen, ten, tenenen, tenenen* şeklindedir. Bu tertibi günümüz darblarına çevirmeye çalışırsak şöyle bir yapı ortaya çıkmaktadır:



Bu yapıya baktığımızda bundan günümüzde kullanılan 20 zamanlı bir usûl elde etme imkanımız oldukça zor görünmektedir.<sup>63</sup>

Urmevî aynı isimle ve 20 zamanlı olarak *tenenen, ten, tenenen, tenenen, ten, tenenen*<sup>64</sup> şeklinde bir tertip verirken, Lâdikli, Şîrâzî'nin tertibini Fahtî-i Kebîr olarak nitelendirmiştir.<sup>65</sup> Merâğî, Urmevî'nin 20 zamanlı ve bunun yarısı olan 10 zamanlı tertibine Fahtî adını verirken,<sup>66</sup> Alişah ise, bir sebab-i hafîf, bir 8 zamanlı ve bir 10 zamanlı birimden oluşan 20 zamanlı bir tertibe Fahtî-i Kebîr adını vermiştir.<sup>67</sup>

10- Dâire-i Fahtî-i Zâid: Şîrâzî, bunu Dâire-i Fahtî'ye bir fâsıla ilave edilerek elde edilen 28 zamanlı bir usûl olarak ifade etmekle birlikte, bunun vezninin iki müfte 'i lün, fe 'i lün, fe 'i lün olduğunu belirtmesi<sup>68</sup> nede-

<sup>59</sup> Urmevî, *er-Risâletü'ş-Şerefiyye fi Nisbeti't-Te'lifiyye*, s. 207.

<sup>60</sup> Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 231; Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 235.

<sup>61</sup> Alişah, *Mukaddimetü'l-Usûl*, vr. 84b.

<sup>62</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

<sup>63</sup> Bu usûller için bkz. Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri*, s. 724.

<sup>64</sup> Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, vr. 45a.

<sup>65</sup> Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 238-239.

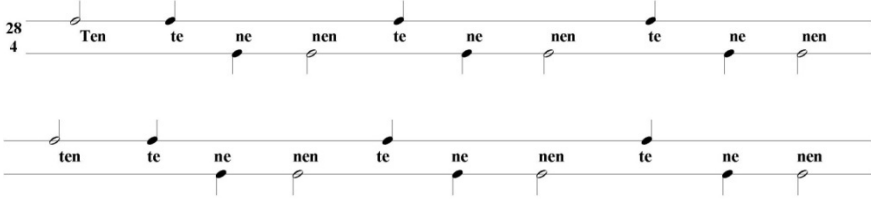
<sup>66</sup> Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 221, 222.

<sup>67</sup> Alişah, *Mukaddimetü'l-Usûl*, vr. 84a.

<sup>68</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

niyle ilk usûle iki fâsıla'nın eklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu durumda şöyle bir tertip ortaya çıkmaktadır: *Ten, tenenen, tenenen, tenenen, ten, tenenen, tenenen, tenenen.*

Bu tertibi günümüz darblarına şu şekilde çevirmemiz mümkündür:



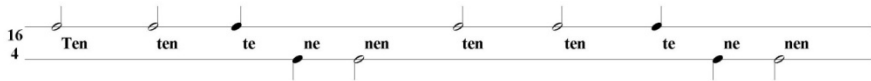
Bu tertipten de günümüzde kullanılan 28 zamanlı Firengîfer, Devr-i Kebîr ve Remel usûllerinden herhangi birini elde etmemiz pek mümkün görünmemektedir.

88

OMÜİFD

Urmevî, Şîrâzî'nin vezniyle ve aynı isimle bu usûlü ele almış,<sup>69</sup> Merâğî, Şîrâzî'nin kastettiği 28 zamanlı tertibi kudemânın Fahtî'si,<sup>70</sup> Lâdikli ise aynı tertibi Fahtî-i Zâid veya Fahtî-i Ekber olarak isimlendirmiştir.<sup>71</sup> Alişah ise 28 zamanlı bir tertibe yer vermemiştir.<sup>72</sup>

11- Dâire-i Hafîf: İki sebab-i hafîf, bir fâsıla-i suğrâ, iki sebab-i hafîf ve bir fâsıla-i suğrâ'dan meydana gelen 16 zamanlı<sup>73</sup> bir dâiredir. Bunun tertibini *ten, ten, tenenen, ten, ten, tenenen* şeklinde göstermek mümkündür. Bu yapıyı günümüz darblarına dönüştürdüğümüzde şöyle bir şekil ortaya çıkmaktadır:



<sup>69</sup> Urmevî, *er-Risâletü'ş-Şerefiyye fî Nisbeti't-Te'lifiyye*, s. 212.

<sup>70</sup> Bu tertip için bkz. Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 223.

<sup>71</sup> Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 239, 240.

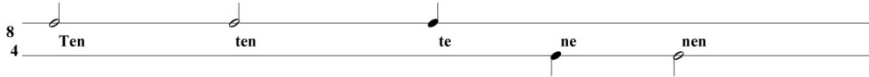
<sup>72</sup> Usûller için bkz. Alişah, *Mukaddimetü'l-Usûl*, vr. 37a-86a.

<sup>73</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

Bu yapıya baktığımızda bununla günümüzde 16 zamanlı olarak kullanılan usûller<sup>74</sup> arasında bir benzerlik kurabilmek mümkün görünmektedir.

Şîrâzî'nin bu tertibinin Urmevî,<sup>75</sup> Merâğî,<sup>76</sup> Alishah<sup>77</sup> ve Lâdikli'nin<sup>78</sup> 16 zamanlı usûllerinin hiçbirine uymadığı anlaşılmaktadır. Ancak Kindî'nin, Hafif-i Hafif kavramını ilk olarak kullandığı ve bu isimde bir usûle de yer verdiği anlaşılmaktadır.<sup>79</sup>

12- Dâire-i Muhammes: Hafif'in yarısıdır.<sup>80</sup> Dâire-i Hafif'in yarısını aldığımızda *ten, ten, tenenen* şeklinde 8 zamanlı bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bunu ise günümüz darblarıyla şu şekilde gösterebiliriz:



Böyle bir yapıdan günümüzde bilinen 8 zamanlı usûllerden birini elde etme imkanımız görünmemektedir.

Muhammes ismiyle ilk defa Şîrâzî'de karşılaştığımız bir usûl, Merâğî'de zaman bakımından aynı olsa da Merâğî<sup>81</sup> ve Lâdikli<sup>82</sup> onu *te-nen, tene, ten* tertibiyle ve Muhammes-i Evsat adıyla incelemiştir. Alishah, Merâğî'nin tertibiyle ve Muhammes-i Vasat adıyla<sup>83</sup> 8 zamanlı bir usûle yer vermiştir.

<sup>74</sup> Bu usûller için bkz. Özkan, *Türk Müsîkisi Nazariyatı ve Usûlleri*, ss. 708-717.

<sup>75</sup> Bu tertipler için bkz. Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, vr. 39b-42a.

<sup>76</sup> Bu tertipler için bkz. Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 217, 218.

<sup>77</sup> Bu tertipler için bkz. Alishah, *Mukaddimetü'l-Usûl*, vr. 80b, 81b.

<sup>78</sup> Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, ss. 230-233.

<sup>79</sup> Turabi, *Kindî'nin Müsîkî Risâleleri*, s. 80, 81.

<sup>80</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

<sup>81</sup> Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 226.

<sup>82</sup> Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 233.

<sup>83</sup> Alishah, *Mukaddimetü'l-Usûl*, vr. 80b.

13- Dâire-i Darb-ı Rast/Darb-ı Asıl: 12 zamanlıdır. Dört sebab-i hafîf ve bir fâsıla-i suğrâ'dan meydana gelmektedir. Bazıları buna Darb-ı Rast, bazıları da Darb-ı Asıl adını vermişlerdir.<sup>84</sup> Bu tertibin açılımı *ten, ten, ten, ten, tenenen* şeklindedir. Bunu ise günümüz darblarına çevirdiğimizde aşağıdaki yapının oluşması mümkündür:



Bu yapı, günümüzde kullanılan Sengin Semâî usûlünün karşılığı gibi görünmektedir.

Urmevî'de 12 zamanlı usûl Remel adıyla ve altı sebab-i hafîf'ten oluşan şekliyle<sup>85</sup> verilmekte iken, Merâğî de Remel'in üç tertibinden birini Şîrâzî'nin tertibiyle 12 zamanlı olarak<sup>86</sup> ele almıştır. Alişah<sup>87</sup> ve Lâdikli,<sup>88</sup> Şîrâzî'nin tertibine Remel adıyla yer vermişlerdir.

90

OMÜİFD

14- Dâire-i Çihâr Darb: 12 zamanlı (Darb-ı Rast/Darb-ı Asıl)'ın iki katı 24 zamanlı bir dâiredir. Erbab-ı amel buna Çihar Dârb demektedir.<sup>89</sup> Şîrâzî bu usûlün tertibini açıklamamış olmasına rağmen bunun günümüzde kullanılan Sengin Semâî usûlünün tekrarı olduğunu söylememiz mümkündür.

Urmevî ve Merâğî'de 24 zamanlı ve iki fâsıla-i suğrâ, altı sebab-i hafîf ve bir fâsıla-i suğrâ'dan meydana gelmiş Sakîlü'r-Remel isimli<sup>90</sup> bir tertibe yer verilirken, bu tertibin baştaki iki unsuruyla farklılıklar arz ettikleri de dikkat çekmektedir. Alişah, Urmevî ve Merâğî'nin tertibine Muzâaf Remel adını verirken bu tertibin Sakîl-i Remel ve Şâdyâne adıyla

<sup>84</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

<sup>85</sup> Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, vr. 44a.

<sup>86</sup> Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 220.

<sup>87</sup> Alişah, *Mukaddimetü'l-Usul*, vr. 38b, 39a.

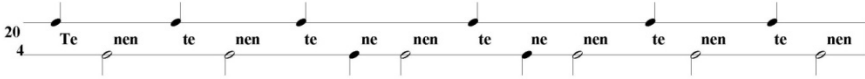
<sup>88</sup> Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 236, 237.

<sup>89</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

<sup>90</sup> Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, vr. 43b; Merâğî, *Câmi'u'l-Elhân*, s. 219.

da anıldığını<sup>91</sup> belirtmektedir. Lâdikli ise Urmevî'nin tertibiyle 24 zamanlı bir usûle yer verirken ona Muzâaf Remel adının da verildiği Sakilü'r-Remel başlığı altında<sup>92</sup> incelemiştir.

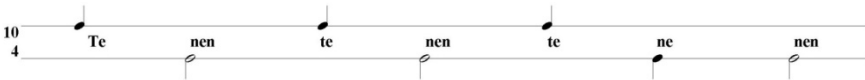
15- 20 Zamanlı Bir Dâire (isimsiz): İki veted (veted-i mecmû'), iki fâsıla (fâsıla-i suğrâ) ve iki veted (veted-i mecmû')'dan oluşan *fe 'ûl, fe 'ûl, fe 'i lün, fe 'i lün, fe 'ûl, fe 'ûl* veznine sahip bir dâiredir.<sup>93</sup> Bu tertibi şu şekilde açmamız mümkündür: *Tenen, tenen, tenenen, tenenen, tenen, tenen*. Bu tertibi günümüz darblarına çevirmeye çalışığımızda şöyle bir yapı ortaya çıkarmak mümkündür:



Sadece Şîrâzî'de karşılaştığımız 20 zamanlı böyle bir usûlün günümüzde de kullanımı söz konusu değildir. Ayrıca bu usûlün yapısının Şîrâzî'nin 20 zamanlı Fahtî usûlünün yapısıyla da benzerliği bulunmaktadır.

91  
OMÜİFD

16- 10 Zamanlı Bir Dâire (isimsiz): İki veted (veted-i mecmû') ve bir fâsıla (fâsıla-i suğrâ)'dan meydana gelen *fe 'ûl, fe 'ûl, fe 'i lün* vezinli bir dairedir.<sup>94</sup> Bu açılımını şu şekilde göstermek mümkündür: *Tenen, tenen, tenenen*. Bu tertibi günümüz darblarıyla şu şekilde gösterebiliriz:



<sup>91</sup> Alişah, *Mukaddimetü'l-Usul*, vr. 39a, 39b.

<sup>92</sup> Lâzikî, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, s. 234.

<sup>93</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

<sup>94</sup> Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc*, vr. 200b.

Bu sadece Şîrâzî’de karşılaştığımız bir tertiptir. Darb yapılarını incelediğimizde, günümüzde kullanılan 10 zamanlı usûllerden herhangi biriyle de benzerliğinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.<sup>95</sup>

## Sonuç

Şîrâzî îkâ’ başlığı altında usûlleri ele alırken her bir usûlün önünde dâire kavramını kullanması dikkat çekicidir. Zira dâire ve devir gibi kavramlar Türk müziği teorisinde aynı zamanda makamsal diziler için de kullanıla gelmiştir. Bu durum, çalışmamızda işleyeceğimiz konunun muhtevasının anlaşılır hale gelmesi için başlığımızda dâire kavramının başına îkâ’ kavramını da koymanın gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

16 tane usûlün yapısına yer veren Şîrâzî, bunlardan çoğunu isimlendirirken 2 tanesini isimsiz olarak vermiştir. Şîrâzî’nin eserinde yer verdiği Sakîl-i Evvel, Sakîl-i Sâni, Hafîf-i Sakîl, Remel, Hafîf-i Remel ve Hezec gibi isimlerin ilk olarak Kindî’de ele alındığı anlaşılırken aynı isimli usûllerin yapı ve zaman bakımından birbirleriyle uyumadıkları görülmüştür. Şîrâzî’nin ele aldığı Sakîl-i Remel ise ilk defa Fârâbî’de farklı bir zaman ve tertiple ele alınmıştır. Fahtî isimli usûl ise Urmevî’de görülürken Şîrâzî’ninki ile aynı zamanlı olmasına karşın, tertipleri birbirlerinden farklıdır. Fahtî-i Zâid’in de ilk defa Urmevî tarafından ele alındığı anlaşılırken bu usûlün Şîrâzî tarafından olduğu gibi benimsendiği tespit edilmiştir.

Muhammes, Darb-ı Rast/Darb-ı Asıl, 15. başlıkta incelediğimiz 20 zamanlı, 16. başlıkta ele alınan 10 zamanlı usûllerin ilk defa Şîrâzî tarafından ele alındığı anlaşılırken, bu usûllerin kim tarafından icad edildiği konusunda bir bilgi verilmemiştir.

<sup>95</sup> Günümüzde kullanılan 10 zamanlı usûller için bkz. Özkan, *Türk Müsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri*, ss. 658-674.



İncelemiş olduğumuz usûllerden Sakîl-i Remel'in günümüzde kullanılan Nîm Berefşân; Sakîl-i Sâni'nin günümüzdeki Düyek; Hafîf-i Sakîl'in günümüzdeki Sofyân; Remel'in günümüzdeki Sengin Semâî; Hezec'in günümüzdeki Semâî usûlünün birinci mertebesi; 8. Sırada yer alan Hafîf-i Remel'in günümüzdeki Aksak Semâî Evferi; Darb-ı Rast/Darb-ı Asıl'ın günümüzdeki Sengin Semâî usûllerine dönüştürülme imkanına sahip oldukları görülmüştür.

Şîrâzî'nin usûller konusunda kendinden önceki geleneğin düzüm, vezin gibi teorik bilgilerinin bir kısmını kullanmanın yanında, usûlleri ele alma konusunda mevcut geleneğin içinde kalmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca isim vermemiş olmasına rağmen, ilk defa kendisinin yer verdiği usûllere bakarak onun, gününün uygulamalarını gözlemlediği ve bunların tespitini yapmaya çalıştığı da ifade edilebilir. Onun bu davranışını, usûller konusunda müziğe katkı sunma anlayışını ortaya koyan bir durum olarak değerlendirmek mümkündür.

#### Kaynakça

- Ezgi, Suphi, *Nazarî, Amelî Türk Mûsikîsi*, C.V, İstanbul 1953.
- el-Fârâbî, Ebî Nasr Muhammed b. Muhammed Tarhân, *Kitâbü Mûsikiyyi'l-Kebîr*, (şerh ve thk. Ğattâs Abdümelik Haşebe), Kahire tsz.
- Hacı Büke, Alişah b., *Mukaddimetü'l-Usûl*, İstanbul Ün. Eski Eserler Kütüphanesi, Farsça Yazmalar, No: 1097.
- el-Lâzîkî, Muhammed b. Abdülhamid, *er-Risâletü'l-Fethiyye*, (şerh ve thk. el-Hac Haşim Muhammed er-Receb), Kuveyt 1987.
- El-Merâĝî, Abdülkâdir b. Ğaybî Hafız, *Makâsidü'l-Elhân* (thk. Takî Bîniş), Tahran 1977.
- el Merâĝî, Abdülkâdir b. Ğaybî el-Hâfız, *Câmi'u'l-Elhân* (thk. Takî Bîniş), Tahran 1987.
- Özkan, İsmail Hakkı, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Rızvanoĝlu, İsmail, *Fârâbî'de İkâ' Teorisi* (Mar. Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
- Şerbetli, Azmi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 26, Ankara 2002, ss. 487-489.
- Şîrâzî, Kutbüddîn, *Dürretü't-Tâc li Ğurreti'd-Dibâc*, Köprülü Kütüphanesi Yazmaları, No: 867.

Turabi, Ahmet Hakkı, *Kindî'nin Mûsikî Risâleleri* (Marmara Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

el-Urmevî, Safiyyüddîn Abdü'l-Mü'min b. Yusuf b. Fahir, *er-Risâletü's-Şerefiyye fi Nisbeti't-Te'lifîyye* (şerh ve thk. el-Bâhis el-Hâc Hâşim Muhammed er-Receb), Dâru'r-Reşîd, Bağdat 1982.

el-Urmevî, Safiyyüddîn Abdülmü'min, *Kitâbü'l-Edvâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3653/1.

